

KERSTIN MALCUS

Erik XIV och 1500-talets statsvetenskapliga forskning

»Jura regalia» i Arboga artiklar

»Straxt Konung Eric war kommen till Regementet såsom tillförende sagt är och hade alle befästningar öfwer hela Riket med sine förtrogne män låtit besätta afdelte Han sine Herrar Bröder och Syskon deras Förstendömer, Barskatt och Lösören efter Konung Gustafs Testamentsordning, ändock där med något beswärligen och långsameligen tilgick, för den orsaks skull, at Konung Eric satte them alt för många olidelige och beswärlige Artikler före, som han dem uppåtränga wille uti et Herremöte, som Han mäst derföre hade berama låtit i Arboga Stad på den 14 Aprilis uti detta år 1561, där då tillstädes kommo mäste parten av Adelen och alle Riksens Ständers Fullmäktige . . .»¹

De artiklar Erik Jöransson Tegel här kritiserar går i historieforskningen under benämningen Arboga artiklar. (Tryckta i Svenska Riksdagsakter I, s. 9 ff.) De stadfästes av ständerna under riksdagen och hertigarna Johan och Magnus skrev under dem vid Erik XIV:s kröning i juni 1561.

Den direkta orsaken till artiklarnas tillkomst var den inrikespolitiska nyhet, som hertigdömenas inrättande utgjorde. Genom

¹ Tegel, Eric Jöransson, Konung Eric's den XIV:des Historia, 1751, s. 12.

donationsbrev och testamente hade Gustav Vasa tilldelat sina yngre söner förlänningar i riket och artiklarna var avsedda att utgöra en förvaltningsstadga för de furstliga länen. I 44 olika paragrafer fastslår Erik XIV vilka delar av länens administrativa, ekonomiska och juridiska myndighetsområden, som kronan skulle förfoga över. Dessutom tar artiklarna upp tronföljdsordningen, furstarnas edsförpliktelser gentemot konungen, det direkta trohetsbandet mellan konung och folk, brudskatten m.m. Huvudvikten i artiklarna läggs dock på regleringen av centralmaktens respektive furstemaktens rättigheter i länens förvaltning.

Någon större reell betydelse kom artiklarna aldrig att få. Hertig Magnus överlät snart skötseln av sin förlänning till Erik och efter brytningen mellan hertig Johan och konungen indrogs dennes län till kronan. Några av statuterna bör dock ha bidragit till att göra motsättningarna dem emellan mera akuta.

Intressantare är därför att försöka klarlägga de statsrättsliga principer, efter vilka Arboga artiklar är upprättade. I dessa ges en utförlig bild av Erik XIV:s teorier om konungens och kronans rättigheter: här tillräckligt klart formulerade och konkretiserade för att kunna användas i ett dokument avsett för praktisk tillämpning.

Det finns vid denna tid ingen allmänt accepterad lärosats i Sverige om de regala rättigheternas innebörd. I den diskussion mellan jurister och statsvetare om absolut eller inskränkt kungamakt, som fördes under 1500-talet, var definitionen av »jura regalia» och dessas handhavande i förlänningar, två centrala problem. Debatten fick i Sverige inga teoretiska avläggare förrän under konflikten mellan Johan III och hertig Karl, då Eric Sparre samlade de aktuella europeiska teorierna i sin utredning »Pro lege, rege et grege».

I den analys av artiklarnas innehåll och formuleringar, som här presenteras, är det framför allt två huvudlinjer, som följts. Vad innebar för Erik XIV begreppet »jura regalia»? Hur skall

dessa enligt hans mening förvaltas i de furstliga förläningarna. Dessutom har det förfallit intressant att undersöka, hur artiklarna förhåller sig till gängse doktrin och praxis i det samtida Europa.

I

Från åren före Arboga artiklars stadfästande finns material, som visar, att Erik XIV under sin hertigtid haft en åsikt om konungens och läntagarens respektive rättigheter och skyldigheter, och även velat genomdriva den i praktiken.

Genom att Gustav Vasa 1557 överlämnade Kalmar och Kronobergs län till sin äldste son i förläning, blev denne läntagare under kronan. I det försäkringsbrev hertig Erik avgav på förläningen har han preciserat sina skyldigheter gentemot kronan på ett sätt, som inte har någon motsvarighet i förläningsbrevet. Överlåtelseformuleringen i brevet är vag. Däri står, att Gustav Vasa avtalat, att hans son Erik »titt nid till edher, käre undersäter, sig begifve schal och ther hos edher, oss till någon behagelig tid, blifve på våre och cronones slot eller hvar honom synes ther i edhre landzänder, på thet han på våre vägne och uthi vårt nampn skall vette att achte edhert och then menige landzändens gagn och beste, . . .»²

I försäkringsbrevet³ preciserar Erik sin förlänings karaktär och framhåller de regler han har att iakttaga. Förläningen är ett »fursteligt underhold», som har överantvardats åt honom på så sätt, »at vi förbemelte slott, stadh och län medh alle konungslige uthskyller och rettigheter oss till gagn och goda bruka måge, . . .» I gengäld för detta erbjuder sig hertig Erik att skydda sin förläning, att hålla krigsfolk och hästar, avvärja och upptäcka konspirationer mot kronan, att sköta slotten och befästningarna. Han erkänner också, att han som länsinnehavare är förbjuden

² Svenska Riksdagsakter, I (S.R.A.), 1887, s. 766.

³ S.R.A. I, s. 766 ff.

att företaga sig sådant som att föra en självständig utrikespolitik, att utan konungens tillstånd stifta lagar och utfärda påbud, att tillsätta ordinarier, utdela förlänningar, sälja kronjord eller pålägga extra skatter utan att först inhämta faderns samtycke. Det råder ingen tvekan om, att Erik själv står bakom försäkringsbrevets utformning. De förpliktelser, som Erik här pålägger sig själv har inga motsvarigheter vare sig i faderns förläningsbrev eller i de båda försäkringsbrev hertig Johan utfärdade efter att ha mottagit Finland i förlänning.⁴ Däremot återfinns de alla i Arboga artiklar bland de regler efter vilka hertigarna hade att rätta sig. Således innebär artiklarna ingen fullständig nyhet och Erik XIV deklarerade redan före trontillträdet en uppfattning om vilka myndighetsområden, som skulle tillhöra kronan. På detta sätt gav han ett mönster för hur ett försäkringsbrev borde se ut.

Samtidigt som Gustav Vasa 1557 gav sin äldste son Kalmar och Kronobergs län, tillkom den enda tidigare version av testamentet, som vi har upplysningar om. I sitt slutgiltiga skick stadfästes testamentet av ständerna den 1 juli 1560. Utgivaren av Svenska Riksdagsakter har gjort en parallelluppställning av texten vid de ställen, där det finns differenser mellan de två dokumenten.⁵ Dessa förändringar har redan fastslagits vara förmånliga för Erik och sannolikt önskade av denne.⁶ För att kartlägga utvecklingslinjen fram till Arboga artiklar kan det vara intressant att försöka samla de åsikter om konungens position, som Erik XIV givit uttryck åt tidigare.

⁴ Gustav Vasas förläningsbrev till hertig Johan har visserligen förbud mot självständig utrikespolitik, men konungen gör ett viktigt undantag. Om hertigen på grund av avstånd eller tidsbrist inte hinner kontakta kung eller råd, så får han handla på eget bevåg, med förbehållet att det måste vara till rikets bästa. (S.R.A. I, s. 755.) Detta ger hertig Johan en inte oväsentlig handlingsfrihet.

⁵ S.R.A. I, s. 699 f.

⁶ ODÉN, B., Gustav Vasa och testamentets tillkomst, Scandia 1963, s. 122.

I 1557 års text står: »så schole och förbe, te våre – – sönnner – – hielpe till att afverie och förekomme – – – Sveriges riches schade och förderf och udi ingen måtte sig ifrå Sveriges riche afsöndre lathe.» I den slutliga testamentsversionen har orden »Sveriges riches schade» förändrats till kung Erik och hans »efffterkommende ächte manzerfvinger sampt Sverigis riches, alles theres käre fäderneslandz . . .»

I den passus, där den tidigare redaktionen talar om den trohet furstarna är skyldiga riket och fäderneslandet, utbyts detta i 1560 års testamente till trohet mot Erik och »hans rätte efffterkommende mandzerfvinger testligeste samme riche».

År 1557 anbefaller Gustav Vasa sina tjänare i Eriks gunst efter sin död. I den stadfästa texten förpliktigas däremot dessa tjänare att visa Erik och hans arvingar samma trohet de visat Gustav Vasa.

Den genomgående tendensen i dessa förändringar är, att troheten mot riket ersätts eller kompletteras med trohetsförpliktelser till konungen och hans efterkommande. Således en mer konkretiserad och personligt bindande trohetsed. Poängteringen av denna ed till konungen kan kopplas ihop med den förändring som sker mellan texten till 1556 års förläningsbrev på Finland och nästa av år 1557. I det senare framhålls, att hertigdömetts innevånare naturligtvis är skyldiga att vara sin hertig trogna, men detta får inte inkräkta på den trohet de är förpliktade att visa sin konung.⁷ Denna statut återfinns även i Arboga artiklar.

I sitt testamente var Gustav Vasa mycket mån om att på förhand söka hindra uppkomsten av tvister mellan bröderna. Inträffade sådana skulle de enligt 1557 års testamente lösas med hjälp av rådet och de förnämsta av ständerna. Dessa skulle samlas för att döma i saken. I 1560 års text står, att målet skulle tas upp inför »någre af de förnämpte udi riket», som

⁷ S.R.A. I, s. 756.

skulle vara »utaf begge parterne samptychte och bevilligede . . .» Eftersom domstolen skulle vara godkänd av bägge de stridande förhindrades genom denna förändring, att någon av bröderna, kunde sammankalla en större församling för att sätta sig till doms över de övriga, vare sig kungen eller hertigarna.

I 1560 års testamente har ett parti av 1557 års version helt uteslutits. Det innehöll bestämmelser om hur man skulle förfara med den furste, som efter slutförda förhandlingar i tvistemål inte ville rätta sig efter det domslut, som hade fattats. I det borttagna avsnittet bjuder och förmanar Gustav Vasa de övriga bröderna, folket och ständerna, att de inte på något sätt skall stödja den upproriske, utan tvärtom »med råd, dådh, lif och macht emotstå: opå thet rättvisen måtte hafve sin gång och orättvisen blifve nedertrycht . . .» Härigenom försvann den rest av upprorsrätt mot tyranner, som Gustav Vasa låtit framskymta i sitt förslag från 1557.^{7a}

Dessa förändringar i testamentstexten kan delvis kopplas ihop med det aktstycke från hertig Eriks kansli, som har titeln »Besväringer, som mynn nådigste herre och utvald konung kann hafve udhi kong:e Ma:tz testamentzbref».⁸

Den första invändningen riktar sig mot bestämmelsen, att konungen enligt testamentet inte fick vidtaga några för riket viktiga åtgärder, som t.ex. krig, fred eller sluta förbund utan att rådgöra med och få tillåtelse av de förnämsta av rikets ständer. En jämförelse med 1560 års testamente visar, att Eriks önskan om en ändring inte bifallits. Arboga artiklars statut rörande utrikespolitiken (14) förändrar ju inte heller denna passus, då den bara berör hertigarnas befogenheter.

För det andra ville Erik ha en ändring i klausulen om att tvistemål mellan bröderna skulle dragas inför ständerna, att

^{7a} Enligt 1557 års testamente kunde således även kungen bli ställd inför denna domstol och bli tvingad att rätta sig efter den av adeln och bröderna fällda domen.

⁸ S.R.A. I, s. 701, n. 1.

deras domslut skulle vara bindande och att han som kung inte heller kunde appellera till främmande furstar. Dessutom opponerar han sig mot faderns förmaning till ständerna, att de skulle ta parti i en uppgörelse bröderna emellan. Det har redan visats att invändningen mot ständernas deltagande i eventuella konflikter medförde ändring i texten och att avsnittet om väpnat motstånd mot den upproriske helt ströks. Förbudet för appellations till utländska furstar finns däremot kvar i 1560 års testamente.⁹

Genom stadfästelsen av testamentet blev Erik XIV tvungen att foga sig i faderns vilja, men Arboga artiklar visar, att han inte ansåg, att de bestämmelser rörande de furstliga förläningarna, som fanns i testamentet och i donationsbrev, var tillräckliga för att klart reglera förhållandet mellan centralmakt och furstemakt. Detta påpekades redan under Gustav Vasas livstid i en handling med titeln »Någre artickler stälte upå Konge Ma:tz behag och förbättring emellan Hans Kon:ge Ma:tz effterkommende och lifserfwinger».¹⁰ Dokumentet påminner i hög grad om Arboga artiklar och åtskilliga punkter överensstämmer med de förpliktelser hertig Erik ålade sig i det nyss nämnda försäkringsbrevet.¹¹ Troligtvis härrör det från Eriks kansli. Punkterna är avfattade som regler med hänvisningar till Gustav Vasas testamente, lagen och donationsbrev. De fastställer den rätt kronan har till insyn i hertigdömenas förvaltning. En kunglig räfst i förläningarna föreslås, likaså kontroll av furstarnas räkenskaper. Hertigarnas inkomstkällor återfinns i detta stadgeförslag och skiljer sig inte nämnvärt från donationsbrev. Helt ny är den mynträtt, som här tilldelas furstarna. Den inskränkning i hertigarnas utrikespolitiska handlingsfrihet, som redan finns i testamentet skärps ytterligare, och de får inte i något fall agera utan konungens till-

⁹ S.R.A. I, s. 694.

¹⁰ S.R.A. II, s. 22 ff.

¹¹ Ovan s. 60 f.

stånd. Allmänt kan redan nu påpekas, att flera av dessa förslag till statuter tar upp sådana områden, som brukar tillhöra de regalrättsliga befogenheterna.¹² Med utgångspunkt från detta och liknande förslag har Erik XIV sedan utökat och preciserat den stadga för hertigdömena, som skulle gälla under hans regering.

Det genomgångna materialet visar, att Erik XIV liksom Gustav Vasa var väl medveten om, att införandet av ett furstligt förläningssystem skulle komma att medföra inrikespolitiska svårigheter. Det gällde att på förhand hindra uppkomsten av komplikationer. Gustav Vasa såg det hela som ett avtal mellan bröderna, medan Erik XIV snarare uppfattade situationen som ett statsrättsligt problem av mer teknisk natur. Väsentligast var att med klart formulerade paragrafer med rättslig innebörd se till, att denna nya politiska maktfaktor inte inkräktade på kronans makt och myndighet.

2

I modern forskning har artiklarna ställts i ett direkt motsatsförhållande till Gustav Vasas testamente. »En av hans första viktiga regeringsåtgärder blev att oskadliggöra testamentets stadganden och till full styrka återställa arvföreningen.» skriver Ingvar Andersson angående Arboga artiklar.¹³ En betydligt tidigare forskare anser, att »konstitutionen i Arboga var det första och mest omfattande försöket inom den furstliga länsrättens område att genom noggrannare precisering i punkternas affattande och deras tillämpande i vidsträcktare hänseende utstaka bestämda gränser, inom hvilka en furstlig läntagare egde utöfva sin makt, gränser, hvilka förut antingen helt och hållet saknades eller varit uppdragna med så skumma konturer,

¹² ODÉN, B., Striden om myntregalet under Vasasönerna. Historisk Tidsskrift 1964 (H.T.), s. 149.

¹³ ANDERSSON, I., Förebilden för Gustav Vasas arvförening. Scandia 1931, s. 233.

att de kunna sägas hafva inbjudit till ett öfverskridande.»¹⁴ I avhandlingen om »Den svenska riksdagen under Erik XIV:s regering» skriver August Nilsson, att många av statuterna kan tyckas överflödiga, då de bara upprepar gällande rätt eller testamentet »men när testamentets ord upprepas, tillägges ofta välbehöfliga förklaringar, och vid uppräknningar av furstarnas rättigheter bestå dessa förklaringar af välbehöfliga inskränknin-
ningar.»¹⁵

Att Arboga artiklar medförde inskränknin-
gar i hertigarnas höghetsrättigheter påpekar även S. A. Nilsson.¹⁶ Men något försök att förklara dessa inskränknin-
gar och påbud annat än med hänvisning till rent realpolitiska orsaker har nästan inte gjorts. Enda undantaget är Birgitta Odéns uppsats »Striden om myntregalet under Vasasönerna». Där klarläggs den teoretiska bakgrunden till att Erik XIV i artiklarna ger hertigarna mynt-
rätt och framför allt det statsrättsliga system han tillämpar i bestämmelsen om hur dessa får utöva denna rättighet.¹⁷

I Arboga artiklar utfärdar Erik XIV förordningar, som berör olika delar av länens förvaltning. Paragraferna gäller militär- och civilförvaltningen, domstolarna och kyrkan och inte minst den ekonomiska sektorn. Vissa av statuterna slår fast, att en del områden helt skall dras undan hertigarnas inflytande, såsom edsavläggelsen från innevånarna, rusttjänsten, utrikespolitiken, utdelande av frälse och privilegier, mandater rörande tull, mynt, kyrka, jord m.m., lagmans- och biskopstillsättningar och kyrktionde. Andra artiklar ger furstarna tillåtelse, att med kungens samtycke sammankalla ständerförsamlingar, utskri-
va extra skatter, byta till sig eller köpa jord och tillsätta häradshöv-

¹⁴ LUNDQVIST, K. G., Om hertigdömenas statsrättsliga ställning till kronan i Sverige 1556–1622. Norrköping 1895, s. 24.

¹⁵ NILSSON, A., Den svenska riksdagen under Erik XIV:des regering, 1886, s. 12.

¹⁶ NILSSON, S. A., Krona och frälse i Sverige, 1523–1594, 1947, s. 172.

¹⁷ ODÉN, H.T. 1964, s. 147–150.

dingar. I det senare fallet skulle de rätta sig efter bestämmelserna i Sveriges lag. Så när som på tillsättandet av lagman och upptagande av böter för majestätsbrott omhänderhar de de juridiska frågorna med tillhörande inkomster, men en paragraf fastslår, att konungens räfst skall hållas i förläningarna vart tredje år. Likaså sköter de själva förvaltningen av sina i testamentet uppräknade inkomstkällor, men konungen skall vart sjunde år granska räkenskaperna.

Dessa och andra artiklar och delbestämmelser av dem är i dokumentet formulerade ibland med hänvisning till en källa, ibland enbart som uttryck för konungens vilja. Frågan är varför Erik XIV i somliga fall ansett sig föranlåten att hämta argument från annat håll. Är det någon innehållsmässig skillnad mellan artiklar, som redovisar argumentationskälla och de som enbart innehåller ett påbud?

De auktoriteter, som åberopas, är Gustav Vasas testamente, Guds lag, naturrätten och landslagen. Hänvisning till testamentet sker i artiklarna 1, 3, 15 och 17. I den första för att understryka de kvinnliga arvingarnas rätt till brudskatt. Artikel 3 slår fast, att även testamentet påbjuder furstarna att vid tronskifte söka ny bekräftelse på sina förläningar och avge ny trohetsed. Testamentet finns åberopat i artikel 15 i en av delbestämmelserna, för att påpeka att hertigarna inte fick uttaga extra skatter utan kungens medgivande. I artikel 17 behandlas abalienationsförbudet. Erik XIV hänvisar där till faderns testamente, men först i andra hand. Landslagens paragraf om att ingen kung får förminska land och inkomst för sin efterträdare citeras som första grund för statuten.

Det är intressant att se varför Erik XIV över huvud taget sett sig föranlåten att upprepa testamentsbestämmelserna. Förutom i den auktoritet, som Gustav Vasas stöd gav, ligger förklaringen i det faktum, att artiklarna utgjorde en stadga avsedd att tillämpas i hertigdömena. Den första artikelns upprepande av testamentet understryker, att även furstarna var skyldiga att

tillämpa brudskatteprincipen och framför allt, att de kvinnliga arvingarna inte var arvsberättigade till vare sig tronen eller förläningen. Artiklarna 3 och 15 och deras upprepning av testamentsbestämmelser är ofrånkomliga i ett dokument av detta slag. Avsöndringsförbudet i testamentet sätts i allmänhet i samband med kungabalkens förbud mot försäljning och förpantning av kronojord. I landslagen gäller det självklart enbart för konungen, en sak som Erik XIV också påpekar i artikel 17. Gustav Vasa låter i testamentet denna bestämmelse även gälla för hertigarna. Att Erik upprepar den är naturligt. En sådan bestämmelse bör ingå i en förvaltningsstadga för länen. Dessutom inbegriper han i denna artikel även förbud mot utdelande av skattefrihet, annat än under begränsad tid.

Även om man inte får underskatta det stöd upprepningen av Gustav Vasas testamente gav artiklarna, kan dess medtagande bland artiklarna ses som orsakat av artiklarnas praktiska syfte.

Hänvisningarna till lagen har olika funktion. Innan jag går in på detta är det väsentligt att försöka fastslå vad som inbegripes i ordet lag vid denna tid. Under medeltiden och 1500-talet rörde man sig med olika rättsnormer. Det fanns den stiftade lagen, t.ex. Magnus Erikssons landslag, men också allmängiltiga rättsprinciper såsom naturrätten, den kristna lagen och sedvanerätten. Reformatorerna sammanslog naturrätten med den kristna lagen dvs. tio Guds bud, såsom Luther hade utformat dem i sin lilla katekes.¹⁸ Sedvanerätten bestod av landets gamla rättsnormer. Dessa olika lagkategorier skulle i princip ligga till grund för den stiftade, positiva, lagen. Någon skillnad i giltighetsgrad dem emellan fanns inte. »Alla dessa rättskretsar framstår alltså som möjliga att åberopa och anföres på likformigt sätt.»¹⁹ För Erik XIV är tydligen den positiva la-

¹⁸ KJÖLLERSTRÖM, S., Guds och Sveriges lag under reformationstiden, 1957, s. 18.

¹⁹ RUNEBY, N., Recension av Strömberg-Back, Lagen, Rätten, Läran. H.T. 1964, s. 214 f.

gen den rättsnorm han följer. I artikel 2 hänvisas visserligen till naturrätten och den kristna lagen, men artikelns förbud mot att genom dråp eller svek försöka komma åt tronen understryks med hänvisning till »Sverigis beschrefne lagh». Det återopande av sedvanerätten som finns i artikel 20 »Efftter thet att alle Sverigis rikets konungar hafve af ålder haft then eigen regalie och herlighet», är inte heller så väsentligt. Artikeln rör konungens rätt att utdela frälse även i förläningarna och denna rätt hör som senare skall visas till de regala rättigheterna.

För övrigt hänvisas i flera av artiklarna till »Sverigis beschrefne lagh» eller »Sverigis lagh». Det är tämligen omöjligt att exakt fastställa vad Erik XIV menade med Sveriges lag. För det första fanns det två landslagar; Magnus Erikssons av 1350 och kung Kristoffers av 1442. Dessa två lagsamlingar användes parallellt under 1500-talet.²⁰ Dessutom hade det tillkommit en mängd avskrifter av dessa lagar, i vilka det fanns varianter, som mer eller mindre avvek från den ursprungliga texten. Till sist måste man i »Sverigis lagh» också inbegripa de nya lagar, som kontinuerligt stiftades och upptogs som rättsnormer. Det blev så småningom tämligen rörigt och på ständernas anmodan lät Karl IX 1608 trycka och stadfästa Kristoffers landslag som Sveriges lag.

Erik XIV har medvetet eller omedvetet tjänat på det faktum, att det fanns olika landslagar och skilda avskrifter av dessa. Som källa till hänvisningarna i artiklarna har han troligen använt en variant av Kristoffers landslag. De båda landslagarna var i stort ganska lika varandra, därför ger de indirekta citat, som finns, ingen ledning för en ursprungsbestämning. Däremot stämmer de paragraf- och balknummer, som nämns i artiklarna, bättre överens med Kristoffers. Ett direktcitat från denna landslag är intressant.

I artikel 15 citeras kungabalkens 4:de kapitel. Artikeln rör

²⁰ Konung Christoffers Landslag, utg. Schlyter, 1869, s. LXXXIV.

hertigarnas skyldighet att i sitt län uppta de extra gärder och hjälper, som konungen önskar. Citatet lyder: »Um uthlendsker här, heden eller christen, vele landh hans härie, eller uthländsker sätter sigh emot konungen, och han gitter ey androm lundom värt sigh, heller barn sitt, son eller dotter, giffte, eller konunger skal crönes, eller erichsgatu sine rida, eller konung torfver hus sin eller Upsala ödhe byggia: i tolkom fallom heller androm, tå skal aller almoge i Sverige sinom konunge lydige vare och i allo thy, som honom kan komme til gode, och ingen driste sig ther emot att sättie, anten medh rådth eller dådh etc.»

Första delen av citatet har samma formulering, som i de båda ursprungliga landslagstexterna och i den text, som stadfästes under Karl IX. Slutet däremot, alltifrån »i tolkom fallom» skiljer sig radikalt från de övriga.²¹ I Magnus Erikssons landslag, i Kristoffers och i Karl IX:des står skrivet, att när konungen i dessa fall begär extra skatter, då skall biskoparna, lagmännen, sex av adeln och sex av allmogen sins emellan rådslå om den hjälp de lämpligen vill ge konungen. I utgåvan av Kristoffers landslag påpekar Schlyter två varianter av denna paragraf.²² Den andra av dessa påminner slående om citatet i artikeln. Den lyder, »aller allmoga i Swerige sinom Konunge lydige wara, och willia hans fulborda, i allo thy som honom och Rijkeno, kan komma thill godho, Och inghen driste sigh ther emoot, att sättia, antingenn medh rådom eller dådom . . .» Den avskrift av Kristoffers landslag, som texten är hämtad från, dateras av Schlyter tiden efter 1550. Erik har sålunda kunnat haft tillgång till denna eller en liknande avskrift. Tydligt har under en period av 1500-talet svenska folkets urgamla rätt att sig själv beskatta varit satt ur spel.

Vare sig Erik XIV varit medveten eller inte om att han ej citerat ursprungstexten till denna paragraf, så har han i varje fall använt den för konungamakten mest gynnsamma.

²¹ S.R.A. II, s. 13 n. 1.

²² Christoffers landslag, s. 17 n. 100.

Landslagen är den auktoritet Erik XIV oftast stöder sig på. Hänvisningarna till denna fungerar på olika sätt. Dels används lagen för att utmäta det straff, som skulle drabba hertigarna om de överträdde bestämmelserna (6, 9, 15), dels som den norm efter vilken furstarna hade att rätta sig, som i artiklarna rörande extra skatter, eller tillsättning av häradshövding (6, 7, 15, 18, 19, 31, 34, 40) och slutligen används lagen som källa för den bestämmelse artikeln innehåller (1, 2, 17).

I undersökningen om systemet bakom hänvisningstekniken i artiklarna har jag inte tagit med de tillfällena, då landslagen citeras för att utmäta straff. Dessa fall har knappast något att göra med hänvisningsmetoden i allmänhet. Artikel 44, den sista, faller också utanför ramen. Däri hänvisas visserligen till testamente, donationsbrev och landslag, men bara i fråga om sådana fall, som inte är särskilt påpekade i de övriga artiklarna.

De påbud eller förbud, för vilka Erik XIV ansett sig behöva landslagens auktoritet finns således i artiklarna 1, 2, 6, 7, 15, 17, 18, 19, 31, 34, och 40. Dessa artiklar tar upp områden, som innehållsmässigt inte har någon beröring med varandra. Det finns trots allt en gemensam nämnare för de bestämmelser däri, som stöder sig på lagen. Alla faller utanför den kategori av rättigheter, man i allmänhet brukar karakterisera som tillhörande kronans myndighetsområden, dvs. de regala rättigheterna.

Några av hänvisningarna finns visserligen i artiklar, som rör regala rättigheter, men landslagsparagrafen fungerar inte som grund för artikeln i sin helhet. Artikel 7 ingår i paragraferna om hertigarnas rusttjänstskyldighet, men i detta fall används landslagen för att utvisa mönstringsplatser. Artikel 15 behandlar i högsta grad en regal rättighet, nämligen kungens rätt till extra gårdar och hjälper, men landslagen citeras där i syfte att ge upplysning om när kungen kan begära hjälp, inte för att påpeka hans rätt till den. Dessutom kan det tänkas, att citatet föranletts av dess för kungamakten ytterst förmånliga slut.

Artikel 34 tar också upp en regal rättighet, nämligen kronans rätt till vissa sakören. Denna rätt överlämnas till furstarna med inskränkningen att sakören utdömda efter majestätsbrott tillhör konungen. Landslagen påpekas där som den norm efter vilken furstarna skall se till att sakörena utdöms.

Av detta kan man dra slutsatsen att de artiklar, som inte innehåller hänvisningar vare sig till testamentet eller landslagen, alla ansågs av Erik XIV röra områden vilka han själv fritt kunde förfoga och bestämma över. Dvs. vad han själv uppfattade som »jura regalia».

Listan på dessa blir således; arvsrätten till tronen, rätten att fordra trohetseder från furstarna och deras undersåtar, direkt och inte via fursten, och att därmed ha monopol på folkets lydnessplikt. Rätten att ensam bestämma rusttjänsten, sköta all utrikespolitik, inkalla ständerförsamlingar, uppta extra skatter. Det var kungen förbehållet att utfärda mandat rörande olika förvaltningsområden i förläningarna. Han hade yttersta bestämmanderätten över all skatte-, kyrko- och kronojord i hertigdömet, över utdelande av fräse och privilegier, över allt, som rörde tullar, mynt och gruvintäkter. Kungen skulle utse biskop och därigenom ensam förfoga över kyrkotionde, han tillsatte lagman och bestämde appellationsordningen och fick således högsta myndigheten över den juridiska administrationen. Slotten och befästningarna skulle övervakas av hans utsände. Denna lista på regala rättigheter, som framkommit genom analys av hänvisningstekniken i Arboga artiklar var visserligen avsedd att tillämpas i hertigdömena, men innebär också Erik XIV:s åsikt om vilka rättigheter kronan hade i hela riket.

3

Som redan nämnts fanns det i Sverige under denna tid ingen teoretisk utläggning om vilka rättigheter, som kunde betecknas som regala. Landslagens kungabalk ger de för medeltiden gäl-

lande bestämmelserna. »Han agher styra ok rada landum ok upsala ödum, kronunna goz ok allum kunungxlikum ingeldum, ensak sina haua, dulghadråp ok dana arf ok al saköris brut siin iuir alt suerike sum lagh ok rætter aer.»²³ När kungen blivit vald, »Sidan ma han laen giua, rike sino styra ok allo thy för aer sakt, ther til i rike sino af guthi höxtan dom haua iuir alla domara ok sua almogans kaeromaal aepter laghum aellae aefter ut leta fulla sannind huat han haelder vil.»²⁴ I tingmålalbalken får kungen också rätt att bland ett antal utvalda tillsätta lagman likaså häradshövding.

Konungabalkens regala rättigheter är huvudsakligen inkomster, som konungen har rätt till som innehavare av tronen, men de medförde på samma gång höghetsrätt över de domäner, vars intäkter han erhöll. »i kronans rätt ingick även en serie kungliga höghetsrättigheter, vilka även om de ursprungligen i främsta rummet hade karaktär av inkomstkällor, dock samtidigt innefattade vissa myndighetstitlar».²⁵ »Såsom regalia räknades alla kungens rättigheter inklusive dispositionen över de fasta gods, som hörde till regnum.»²⁶

När Gustav Vasa upprättade donationsbrev till hertigarna och sitt testamente räknade han däri upp de inkomster och befogenheter sönerna skulle inneha. Man får anta, att dessa inkomster av honom själv ansågs höra till kronan, och att han följaktligen själv kunde bestämma över dem. Styffe visar i sin bok rörande »Grundregalernas uppkomst och tillämpning i Sverige intill slutet av sextonde århundradet», att Gustav Vasa hade börjat göra anspråk på, att nya inkomster och förvaltningsområden skulle läggas under kronan. Den praktiska orsaken ligger i att kronans godsbestånd hade utökats högst väsentligt genom reduktionen av kyrkojorden. Konungen blev så-

²³ Konung Magnus Erikssons Landslag, utg. Schlyter, 1862, s. 6.

²⁴ Ibid. s. 14.

²⁵ STRÖMBERG-BACK, K., Lagen, Rätten, Läran, 1963, s. 170.

²⁶ ROSÉN, J., Kronoavsöndringar under äldre medeltid, 1949, s. 65.

lunda delägare i allmänningar, skogar, sjöar, gruvor, m.m. »Dessa omständigheter synas i viss mån, väl ej rättfärdiga, men ursäktade Konung Gustaf I:s åtgärd att förklara allmänningarna äfven i det gamla Sverige för kronans tillhörighet, och göra inskränkningar i brukningsrätten af sjelfa skogen, hvilka hittills icke kommit i fråga.»²⁷ Införandet av skogs- och jaktregalierna påbörjades av Gustav Vasa och utvecklingen slutfördes under Johan III.²⁸ Gustav Vasa införde även vattenregalet, dvs. rätten till en viss procent av fisket i de allmänna vattnen, och Johan III försökte också införa det s.k. kvarnregalet.²⁹ Dessa regaller innebar inte enbart ökade kronointäkter utan medförde även rätt för konungen att utfärda förordningar och föreskrifter med allmän giltighet rörande skötseln av dessa inkomstkällor. Gustav Vasa lade ännu en gren av det svenska näringslivet under kronan, nämligen gruvorna. Genom indragningen av biskopsgodsen blev han delägare i de gruvor kyrkan före 1527 fått en del inkomster från, och därigenom rätt till det gamla biskopstionde. Detta stegrade hans intresse för en förbättring av gruvornas skötsel och medförde att han lät inkalla tyska bergsmän. Impulsen från dessa och från de tyska sekreterare han använde gav honom idén att få gruvdriften i Sverige liksom i Tyskland erkänd som en regal rättighet.³⁰ Erik XIV intar ingen större plats i Styffes redogörelse mycket av den orsaken, att denne inte tycks ha bidragit till att utöka det regalrättsliga området. Han verkar snarare ha varit villig till vissa eftergifter.³¹ Den kung som slutförde Gustav Vasas påbörjade verk, var således Johan III, enligt Styffe i högre grad av ekonomiska skäl än av rent doktrinära.³²

²⁷ STYFFE, C. G., Grundregalernas . . ., 1864, s. 19.

²⁸ Ibid. s. 20 ff.

²⁹ Ibid. s. 42.

³⁰ Ibid. s. 53.

³¹ Ibid. s. 54 n. 8.

³² Ibid. s. 41.

I Europa fanns vid 1500-talets mitt en allmänt erkänd doktrin om de kungliga höghetsrättigheterna. Den grundade sig på en sammanställning av de kejsrerliga rättigheterna, som Fredrik Barbarossa lät utföra vid en riksdag i Roncaglia 1158.³³ Denna lista undergick visserligen smärre förändringar under medeltiden, men återfinns t.ex. hos 1500-talets franska jurister, t.ex. Grassaille och här hemma hos Sparre i »Pro lege, rege et grege».

»Jura regalia» betecknade ursprungligen de donationer, som från kejsarens godsinnhav hade förlänats till kyrkliga dignitärer. Fursten utdelade det världsliga maktinnehavet och påven det andliga.³⁴ Förläningarna ansågs av kyrkan ha skänkts med full äganderätt och ett av tvisteämnena i högmedeltidens kamp mellan kejsare och påve var frågan om vem som under t.ex. biskopsvakanser hade rätt till inkomsterna från de kyrkliga godsen. Förläningar gick även till andra parter i samhället, adeln, ämbetsmän, enskilda godsägare och borgare. Med tiden försvann medvetandet om att dessa förläningar enbart var lön för tjänster och skulle förvaltas i kejsarens namn. Äganderätten och därmed höghetsrätten blev oskiljaktlig från de förlänningar, som utdelades. Blondel skriver angående den medeltida diskussionen om »jura regalia». »L'importance attachée au terme *droits régaliens* dans les textes juridiques du moyen âge est la conséquence à la fois des efforts faits par le pouvoir royal pour ressaisir les prérogatives qui lui échappaient, et des efforts parallèles des seigneurs pour se les faire concéder.»³⁵

Det var för att motverka detta minskande av den kejsrerliga suveräniteten, som Fredrik Barbarossa lät ett antal jurister från Bolognauniversitetet, med utgångspunkt från den romerska rätten, samla de rättigheter, som tillkom kejsaren. Blondel vi-

³³ Monumenta Germaniae Historica, Legum IV; I, 1893, s. 244 f.

³⁴ BLONDEL, G., Études sur les droits régaliens. Mélanges Paul Fabre, 1902, s. 239.

³⁵ Ibid. s. 238.

sar, att även om dessa rättigheter till det yttre har drag av romerskrättsliga principer, så är ett flertal av dem grundade på en germansk rättstradition. I synnerhet de rättigheter, som har samband med territoriell överhöghet.³⁶ Han kopplar ihop dessa rättigheter med det tyska »Bodenregal» vars innebörd vid denna tid inte var särskilt väl definierad.

Denna lista av något disparata regala rättigheter sammanställdes alltså för att brukas av kejsaren. När den återkommer hos 1500-talets statsvetare och jurister förs den fram som ett argument för konungens makt. Förutom att vara ett argument för konungens absoluta maktposition, blir den ett led i propagandan för nationalstaternas suveränitet och självständighet. Konungen hade samma rättigheter som kejsaren och var varken underställd denne eller påven. Dessa teorier kommer först till uttryck i praktisk realpolitik i Frankrike. Både Ludvig XII och Frans I hade turen att i sin tjänst ha väl skolade jurister. Universiteten i Toulouse och Orléans hade alltsedan 1200-talet undervisat i den romerska rättens uttolkning och tillämpning. Bland de kommentarer och handböcker till Corpus Juris Civilis, som studerades ingick också s.k. Libri Feodorum, i vilkas andra del Fredrik Barbarossa låtit sätta in listan över regalierna.³⁷

Charles de Grassaille var en av absolutismens främste förespråkare under första hälften av 1500-talet. Hans bok har titeln »Regalium Franciae, libri duo: jura omnia et dignitates christianissimi Galliae regis continentes». Den trycktes första gången 1538. Hans avsikt är alltså, att i två böcker lägga fram alla rättigheter och värdigheter, som tillkommer den kristna franska konungen. Boken är uppdelad i olika kapitel, som vart och ett behandlar en del av regalrätten. Argument för sina slutsatser hämtar han från berömda medeltida jurister som postglossato-

³⁶ Ibid. s. 251 f.

³⁷ Ibid. s. 236.

rerna Bartolus och Baldus, från Corpus Juris och Gregorius XI:s dekretaler. Elfte kapitlet visar tydligt hans avsikt att jämställa den franska konungen med kejsaren. »undecim ius altum Christianissimi Francorum Regis est, quod omnia potest in regno suo, que Inperator in imperio . . . maiorem habet potestatem Rex in regno, quam Imperator in imperio: quia regnum ad heredes <tradat> quod non facit Imperator.»³⁸ Konungens makt är inte bara lika stor som kejsarens utan större, därför att den är ärftlig. I samma kapitel citerar Grassaille listan över regalierna i ungefär samma ordningsföljd som i Barbarossas »Quae sint regalia». Han påpekar i det sammanhanget, att det finns ännu en likhet mellan konungen och kejsaren. De är båda bundna av abalienationsförbudet. Eftersom kejsaren »bona Imperii alienare non possit, sic Rex Franciae bona coronae alienare non potest.»³⁹

Det går inte att påvisa, att Grassaille haft något direkt inflytande över Erik XIV. Men Grassaille är representativ inte bara för kretsen av förespråkare för konungens absoluta makt utan också för den uppfattning om regalrätten, som var gängse. En del av Grassailles huvudkällor såsom Corpus Juris, Bartolus' kommentarer och dekretalerna ingick i Erik XIV:s bibliotek.⁴⁰ Flera av de böcker Erik ägde utgjorde stommen i den juridiska läskursen vid medeltidens universitet. Gemensam är också uppfattningen om vilka begränsningar konungen måste erkänna för sina befogenheter, nämligen lagen om arvsrätten och avsondringsförbudet. (I Arboga artiklar nr. 1 och 17.) Det verkar som om Grassaille och Erik XIV inte ser arvrikesinstitutionen som ett hinder för maktutövningen. Snarare uppfattas den av båda som en positiv rättighet. En annan av de franska statsvetarna från början av 1500-talet, Claude de Seyssel, vars bok också fanns i Eriks bibliotek, inlemmar däremot den saliska

³⁸ DE GRASSAILLE, *Regalium Franciae*, 1545, s. 102.

³⁹ *Ibid.* s. 37.

⁴⁰ Handlingar rörande Skandinaviens Historia, 27, 1845, s. 389.

lagen, lagen om hur det franska kungadömet skall ärvas, bland de tre hinder för en absolut kungamakt, som han anser ligger inherent i den franska konstitutionen.⁴¹

Som redan påpekats finns det i Sparres »Pro lege, rege et grege», en lista över de regala rättigheterna.⁴² Denna har naturligtvis inte något samband med Arboga artiklars utformning, men Sparres översättning och kommentarer till de latinska termerna är den svenska tolkning, som tidsmässigt ligger Erik XIV närmast. Sparres underliggande ideologi har här ingen större betydelse. Boken »skrevs enligt Sparres egen uppgift på befallning av konung Johan, och avsåg att bevisa, att konungen i tvisten med hertig Karl hade lag och rätt på sin sida;»⁴³ Dvs. Johans anspråk att åt kronan behålla de regala rättigheterna stred varken mot testamentet eller lagen. Sparre definierar regalia som de »deed, som är en keijser eller konungh förbeholled, såsom till en wederkennelse till den högste myndighet (och rättigheet), hvilken ingen medh rätta kan hafua således, att den höge öfuerheett, som utskifter land och lhän, icke skall wara des höge frijheett och rättigheet förbehollen».⁴⁴ De rättigheter som här uppräknas är följande: Allt som har med krig och krigsutrustning att göra, olika slags tullar, såsom hamntullar, strandtullar m.m., mynträkten, böter från dödsdömda eller från den som löst sig med pengar, inkomster från lediga biskopsgods, kloster eller prebenden, de gods, som indrages med hänvisning till Västerås recess och övrigt, som Gustav Vasa lagt under arv och eget, extra krigsskatter, silvergruvor och majestätsbrott. Så långt överensstämmer listan med Barbarossas ursprungliga, men liksom Grassaille har Sparre tillägg att göra: Appellation, frihets- och lejdebrev, instämman-

⁴¹ SEYSSEL, CLAUDE DE, *La Grand' Monarchie de France*, 1557, s. 36 B.

⁴² SPARRE, ERIC, *Pro lege, rege et grege*. Historiska handlingar, 27, 1924, s. 73 ff.

⁴³ STRÖMBERG-BACK, s. 102.

⁴⁴ SPARRE, s. 73.

de inför högsta domstolen, rätten att utdela frälsevårdighet och kungliga privilegier. Avsnittet slutar med orden, »Ähr vetandes, att uti alle beläninger bliffuer aldrigh tienden forständen eller inbegripen, med mindre än samme tiende warit whan att för-länes och bärtgifues ante concilium Lateranense.»

Av de förvaltnings- och inkomstområden, som Sparre här räknar upp finns nästan samtliga med i Arboga artiklar. Erik XIV utfärdar förordningar rörande dessa utan att hänvisa till landslagen och visar sålunda att de tillhör hans eget myndighetsområde. Jämförelsen mellan Grassaille, Sparre och Erik XIV ger också belägg för uppfattningen, att Eriks tolkning av regalbegreppet inte enbart är i paritet med den allmänna åsikten på kontinenten, utan att den tycks ha stått sig under den följande tiden.

4

Den stora frågan i striden mellan Johan III och hertig Karl rörde problemet huruvida de furstliga förläningarna medförde, att konungen avhänt sig några av de regala rättigheterna. Sparre svarar nej på den frågan. När Sparre talar om höga fri- och rättigheter menar han de s.k. höghetsrättigheterna, och det är dessa som ej kan avsöndras från kronan. Vad testamentsbestämmelserna, enligt Sparre hade överlätit åt furstarna var den årliga skatten och utskylderna i de områden de blivit förlänade.⁴⁵ Det rör sig här om innehav av egendom, ej av makt.⁴⁶ Sparre påpekar, att i förläningarna är aldrig regalierna inbegripna med mindre att dessa är klart uppräknade.⁴⁷

Den moderna forskningen har också tagit upp frågan om vilken ställning Gustav Vasa genom sitt testamente avsett att ge de yngre sönerna. S. A. Nilsson anser, att det är nyttjanderätten

⁴⁵ STRÖMBERG-BACK, s. 167 f.

⁴⁶ Ibid. s. 173.

⁴⁷ SPARRE, s. 73.

»utile dominium» som överlåtits och framhäver kungasönernas ställning som adliga läntagare dock med större rättigheter än dessa.⁴⁸ Birgitta Odén går längre och visar, att Gustav Vasa med de furstliga länen anknyter till en annan förvaltningsmässig tradition, nämligen ståthållarinstitutionen. »De ekonomiska förmånerna i länet sammanslås med ståthållarens vidsträckt myndighet ehuru utövad i konungens namn.»⁴⁹ »Den enda punkt, där konungen i praktiken lade band på hertigens handlingsfrihet, gällde utrikespolitiken, där det fanns anledning att åberopa länsbrevets uttryckliga förbud för furstlig egenrådighet.⁵⁰ Odén ser inte testamentet som ett privaträttsligt dokument av familjekaraktär utan »testamentet har blivit ett i djupaste bemärkelse 'politiskt' testamente».⁵¹

Arboga artiklar ger den tolkning av testamentsbestämmelserna, som Erik XIV ansåg vara mest lämplig. Genom sina hänvisningar till fadern i texten åstadkommer han ett intryck av, att han direkt stöder sig på Gustav Vasas testamente. I vissa av artiklarna undandrar Erik delar av det regalrättsliga området helt från hertigarnas inflytande. Dessa rör förläningens militära utrikespolitiska ärenden, inkallandet av ständerförsamlingar, tillsättningen av biskopar och lagmän och inkomsterna från tionde och sakören efter majestätsbrott. De regala rättigheter, som hertigarna får utöva överlåts inte utan vidare. Här följer Erik XIV ett genomtänkt system. Birgitta Odén har visat i en uppsats om myntregalet under 1500-talet, att den artikel (24), som ger hertigarna rätt att tillverka mynt och uppbära inkomsterna därav, inte medförde ökad myndighet för furstarna. De fick den ekonomiska vinsten, men kungen behöll överhögheten, genom artikelns statut, att mynten skulle vara av samma skrot och korn som konungens egna, och dess-

⁴⁸ NILSSON, S. A., s. 173.

⁴⁹ ODÉN, Scandia, s. 128 f.

⁵⁰ Ibid. s. 131.

⁵¹ Ibid. s. 139.

utom ha dennes bild på ena sidan.⁵² Denna modell går att tillämpa på de artiklar som rör de övriga regala rättigheterna hertigarna tilldelats.

Enligt Arboga artiklar har hertigarna erhållit förläningarna med de till kronan hörande inkomsterna. Trots detta vill Erik XIV behålla kontrollen över dessa och bestämmer, att fogdarnas räkenskapsböcker rörande årliga räntan skall rannsakas vart sjunde år av konungens utsände (27). Alla tullintäkter tillfaller hertigen, men tullavgifterna skall sättas lika över hela riket. De får varken vara högre eller lägre i hertigdömena (25). Furstarna har rätt till alla sakören med undantag för dem som utfaller för majestätsbrott (34). Kungen behåller myndigheten över saköresutdömandet och förövrigt över hela domstolsförfarandet genom appellationsbestämmelserna och den kungliga räfst, som skall hållas i förläningarna vart tredje år (32, 35). Gruvintäkterna tillhör hertigarna utan några förbehåll, så här följer Erik inte det teoretiska systemet (26). Risken för kontroverser i detta avseende var liten, eftersom kungen hade rätt att utfärda mandat rörande alla områden och med ovillkorlig lyd-nadsplikt för hertigarna och deras undersåtar. Dessutom fanns det inte några gruvor av betydelse i förläningarna.

Artiklarna fastslår alltså, att konungen själv behåller alla höghetsrättigheter och med dessa högsta myndigheten i hertigdömena. Hertigarna får regalieinkomsterna, men konungen förbehåller sig kontrollen över dessa och insyn i förvaltningen. Han delar upp regalierna i två kategorier; i en myndighetsdel och en inkomstdel; och skiljer på så sätt mellan innehav av förläningen och överhöghet över den.

I denna differentiering av regalierna i två grupper ansluter sig Erik XIV till ett tankesätt, som alltmer började sprida sig i Europa, nämligen att särskilja regalierna i »regalia maiora» och »regalia minora». »Regalia minora» betecknades också som

⁵² ODÉN, H.T., s. 149.

»regalia fisci» och innefattade de kungliga intäkterna. »Regalia maiora» stod för sådant som hänförde sig till konungens »auctoritas», hans myndighet. »Maiora (scil. Regalia) Dd. (Doctores) illa vocant, quae ad supremum principis auctoritatem pertinent, eiusque personam principaliter concernunt . . . minora regalia dicuntur iura, quae proprie ad Fiscum Imperatoris vel principis spectant.»⁵³ De tyska statsteoretiker Waitz i detta sammanhang citerar i sin bok 'Die Entwicklung des Begriffs der Regalien» dateras alla till slutet av 1500-talet. Deras utredningar utgör ett komplement till den faktiska utvecklingen i Tyskland. »De tyska furstarna sökte med framgång slå vakt om sina rättigheter till regalinkomsterna. Eftersom regalierna ofta var förbundna med en viss allmännyttig verksamhet, betydde förvaltningen av regalierna en ökning av furstemaktens administrativa insatser, vilket medverkade till den nya furstestatens framväxt. Rätten att utfärda påbud på det regalrättsliga området blev snart minst lika viktig som rätten att upptaga den i samband med regalet uppburna inkomster.»⁵⁴ I de av Arboga artiklar, som rör furstarnas fiskala rättigheter har som redan påpekats Erik XIV förbehållit sig rätten till kontroll och insyn. Dessutom stadgar en särskild artikel (16) som också nämnts, att kungens mandat gäller över hela riket, förläningarna inbegripna.

Den europeiska diskussionen om vilka rättigheter, som medföljer en förläning innehöll termer hämtade ur den romerskrättsliga begreppsapparaten. Med ofta ganska oklara definitioner debatterades motsatsparen »dominium directum» och »dominium utile»; »imperium» och »potestas». Dessutom aktualiserades den differens mellan romersk rätt och germansk tradition, som redan nämnts i samband med frågan om ursprunget för de regala rättigheterna. Var dessa rättigheter för-

⁵³ WAITZ, H.-W., Die Entwicklung des Begriffs der Regalien, 1939, s. 21.

⁵⁴ ODÉN, H.T., s. 129.

knippade med konungen som kronans innehavare, eller låg de i de landområden, som var villkoret för hans makt? Förespråkarna för den senare åsikten ansåg, att den territoriella överhögheten var avhängig av jorden och sålunda automatiskt medföljde förläningarna.⁵⁵ Den vanligaste åsikten vid 1500-talets slut var, att de lägre regalierna övergick till länsinnehavaren, men att de högre måste förlänas separat.⁵⁶ Några av de jurister Waitz behandlar vill åt fursten bevara åtminstone överhögheten över förvaltningen av de förlänta regalierna.⁵⁷ Dessa åsikter är alla senare än Arboga artiklar och man får gå till Frankrike för att hitta de doktriner, från vilka Erik XIV kan ha hämtat sina åsikter.

Absolutismens förespråkare i Frankrike var alla av den åsikten att konungen innehade sin makt hel och odelad. Men eftersom det var praktiskt omöjligt för konungen att ensam sköta förvaltningen av de olika områden, som ingick i komplexet »jura regalia», omhändertogs administrationen i stället av kungliga ämbetsmän. Det gamla förläningsystemet hade bl.a. fungerat så, att en ämbetsman som lön för sin tjänst blev tilldelad vissa gods. Av den anledningen kunde det hända, att en ärvd förläning även medförde en viss administrativ tjänst. Under medeltiden hade med denna post även medföljt myndigheten över det förlänta området, men 1500-talsjuristerna hävdade i stället nu, att de kungliga ämbetsmännen enbart innehade sin förläning som ställföreträdare för konungen. De utövade sålunda inte någon egen makt.⁵⁸ Charles du Moulin (1500–1566), vars skrifter i hög grad bidrog till att underminera det gamla feodala samhället i Frankrike, var en av de författare, som hävdade denna åsikt. Med förläningen »non veniant nec traseant

⁵⁵ WAITZ, s. 29.

⁵⁶ Ibid. s. 29.

⁵⁷ Ibid. s. 30.

⁵⁸ CHURCH, W., *Constitutional thought in Sixteenth-century France*, 1941, s. 51 f.

regalia, et alia reseruata majestati in signum supremae potestatis; . . . nam duplex ius habet rex in castro, vel re concessa, unum tamquam dominus specialis et utilis ipsius castris, quod forte emerat, et illud censetur transferre. aliud tanquam rex, quia habet dominium directum et ius regium universaliter in toto regno, et de isto iure regio nihil transfertur . . .»⁵⁹ Du Moulin nämner här »dominium utile» och »dominium directum» och slår fast att den senare kan bara tillhöra konungen själv. Renässansens jurister hade återvänt till den ursprungliga uppfattningen om förläningarnas karaktär. Genom att under sina studier i romersk rätt applicera en något mer »vetenskaplig» metod än sina föregångare återgav de termerna det innehåll de har i Corpus Juris. Men parallellt med denna uppfattning fanns fortfarande den tolkning kvar, som 1300-talsjuristerna hade grundlagt. Dessa brukar kallas för postglossatorerna till skillnad från sina föregångare, de s.k. glossatorerna. Båda benämningarna härrör från de utläggningar av den romerska rätten, som författades under 11- och 1200-talen. Postglossatorerna övertog dessa utredningar och redigeringar av Corpus Juris och försökte anpassa den romerska rättens lagar och terminologi till det samhälle de levde i. Dvs. att statsrättsligt förklara den medeltida feodalstatens invecklade hierarki. En av de mest berömda, Bartolus, (1314–1357) skiljer också mellan »dominium directum» och »dominium utile», men efter som dessa begrepp tillrättalades efter det feodala samhällssystemet fick »dominium utile» ett vidare begreppsinnehåll. I förläningarna och ämbetena ingick även de höghetsrättigheter, som av sedvanerätten attribuerats till dessa. »*Dominium et droit réel sur la chose se confondent désormais.*»⁶⁰

Arboga artiklar visar, att Erik XIV tillgodogjort sig den nya synen på förläningarna. Det fanns en statsrättslig doktrin på

⁵⁹ Citerat hos CHURCH, s. 122 n. 6.

⁶⁰ MEYNIAL, ED., Notes sur la formation de la théorie du domaine divisé. Melanges Fitting, II, 1905, s. 447.

vilken han kunde stödja sina inskränkningar i hertigarnas handlingsfrihet. Artiklarna tjänade syftet att åt konungen behålla »dominium directum» och låta furstarna enbart få nyttjanderätten till sina förlänningar.

5

På detta sätt knöts förläningarna fastare till kronan och Gustav Vasas utsago, att hertigdömena inte innebar någon avsöndring från kronan underströks. Erik XIV agerade helt i linje med den europeiska doktrinen och den slutliga frågan är, om han även kan ha haft en rent praktisk förlaga att gå efter. Erik XIV ger själv svar på detta problem i ett dokument daterat strax efter riksdagen i Arboga.

När det första ständermötet var avslutat, återupptog han sina för tillfället bordlagda giftermålsplaner och sände Nils Sture till England för att fortsätta frieriet till Elisabeth. Med sig fick Nils Sture ett instruktionsbrev i vilket förutsattes vissa frågor, som drottningen skulle ställa och i vilket Nils Stures svar redan finns nedskrivna. Dokumentet är daterat den 17 april 1561.⁶¹ Underrubriken lyder, »Sequuntur aliquot articuli qui forte inter loquendum a Regina proponi poterint . . .» Bland de frågor Erik XIV väntar sig, att drottningen skall ställa, finns en som rör förhållandet mellan kungen och bröderna. »Queripotest, quomodo se res habent inter R:M:tm et Illust: Duces fratres suae Mtis:» På detta vill Erik, att Nils Sture skall svara, att även om drottningen hört rykten om oenighet mellan kungen och dennes bröder, så är dessa falska och har utspritts av danskarna eller liknande motståndare. Har det överhuvud taget förekommit några svårigheter, så förhandlade kungen för en tid sedan med bröderna på rättvisa villkor. Allt är nu väl ordnat, »så att hertigarna så som sed är i Frankrike och i andra länder

⁶¹ Riksregistraturet 1561 d. 17/4. Tryckt i Handlingar rörande Skandinaviens Historia 9, 1821. Det ovan behandlade avsnittet är där ej fullständigt avtryckt.

mottagit sina hertigdömen för evärdelig ägo av hans majestät, min synnerligen milde konung och de är skyldiga konungen broderlig lydnad och bevågenhet.» (ita ut duces quemadmodum et in Gallia aliisque Regionibus mos est, quisque suum Ducatum in perpetuam possessionem a Regia Mte: Domino meo Clementissimo acceperant, debitam fraternamque obedientiam et benevolentiam Regiae Mti.)

Att Erik XIV här nämner Frankrike behöver inte tolkas som om han haft detta lands statskick som förebild vid upprättandet av Arboga artiklar. Det innebär snarare ett försök att ge drottningen ett liknande exempel, som han visste hon var förtrogen med. Han tycks dock ha varit insatt i hur man i Frankrike brukade sörja för de yngre sönerna i kungafamiljen. Man tillämpade där metoden, att förse de yngre prinsarna med landområden, det s.k. apanagesystemet. Ursprunget låg i behovet att ge de kungliga bröderna en ståndmässig försörjning, utan att därför behöva vidtaga en uppdelning av de kungliga domänerna. Samtidigt ville man minska riskerna för tvister om kronan. Mer regelbundet kom detta system till användning först under Ludvig VIII.⁶² I praktiken medförde apanagen dock en sorts alienation av kronans områden. Ferdinand Lot, anser, att de franska kungarna aldrig insåg, att apanagesystemet hotade det försök till förenig av rikets provinser under kronan, som medeltidens kungar hade som mål. Varje regent förstörde mer eller mindre företrädarens verk.⁶³ Inte heller kan man finna någon genomgående doktrin rörande prinsarnas statsrättsliga ställning gentemot kronan. Den lagstiftning som skedde, rörde arvsföljden och år 1314 fastställdes slutgiltigt att apanagen skulle återgå till kronan, om det ej fanns manliga arvingar. I sin bok »Les Apanages en France» skriver Maffert, att det funnits tendenser att reglera det statsrättsliga förhållandet mellan kungen och prinsarna, men att några fixa regler eller en samlad

⁶² LOT, F. & FAWTIER, R., *Histoire des Institutions françaises au Moyen Âge*, II, 1958, s. 123.

⁶³ *Ibid.* s. 122.

doktrin inte kom till synes förrän i Karl IX:s edikt rörande hertigen av Anjou's apanage 1565.⁶⁴

Den teoretiska bakgrunden för de tendenser Maffert iakttagit finns i ett kungligt edikt från slutet av 1300-talet. 1372 lät Karl V utfärda instruktioner om vilka ärenden, som skulle behandlas av konungen och dennes ämbetsmän i det apanage, som tillhörde konungen av Navarra. Ernest Lavissee har gjort en analys av detta dokument i en uppsats, där han också redogör för de realpolitiska orsakerna till de försök till en skärptare lagstiftning, som gjorts. Han avslutar genomgången med att framhålla den ideologiska bakgrunden. »La loi romaine, étudiée par les gens du roi, leur inspirait ainsi l'idée de revendications à faire au nom de l'Etat sur les usurpateurs du droit public.»⁶⁵

Dokumentets titel lyder »Instruction pour la conservation des droits de souveraineté, de Ressort & autres droits Royaux, dans la Ville & Baronnie de Montpellier, cédées au Roy de Navarre.»⁶⁶ Längre ner i texten står »lesquies drois & souverainetez sont tousjours appartenans au Roy en tout son Royaume;» Karl V:s syfte är inte blott att fastslå rättigheterna i apanaget, han passar på att framhålla, att dessa tillhör honom i hela riket. Ett konstaterande som ej helt överensstämde med verkligheten.⁶⁷ I apanaget skall kungens ämbetsman omhändera domsrätten i alla mål rörande majestätsbrott, rörande falskmyntning, och andra brott mot myntförordningen, i fall av olovligt bärande av adelns vapen och vid brott mot andra kungliga förordningar. Dessutom kan bara kungen eller hans ämbetsmän utfärda lejdebrev eller utdela frälse, utfärda benådningar, fastställa mandat för landsbygden eller städerna och upptaga extra skatter, även om dessa skulle tillfalla apanageinnehavaren.

⁶⁴ MAFFERT, L.-A., *Les Apanages en France de XVIe au XIXe siècle*, 1900, s. 7.

⁶⁵ LAVISSEE, E., *Étude sur le pouvoir Royale au temps de Charles V. Revue Historique*, 26, 1884, s. 258.

⁶⁶ *Ordonnances des Roys de France de la troisième race*, V, 1736, s. 474.

⁶⁷ LAVISSEE, s. 258.

Alla dessa rättigheter ingår i »jura regalia». Karl V ville genom ediktet värna om den kungliga auktoriteten, »drois & souverainetez». Ferdinand Lot påpekar, att apanageinnehavarna inte utövade samma myndigheter, som de stora feodalherarna. Prinsarna var skyldiga konungen samma trohetsed, men för övrigt var deras makt inskränkt. I princip skulle de leva enbart av sina förläningar och kunde inte begära något utan konungens tillåtelse.⁶⁸ I stället för att inränga furstarna i storvasallernas led har Karl V genom sitt edikt bundit dem betydligt närmare kronan. Han tycks trots detta inte varit fullt tillfredsställd, ty 1374 lät han inrätta de s.k. penningapanagen, en för furstarna fixerad inkomst grundad på avkastningen av jorden.⁶⁹ Detta system tillämpades både i Tyskland och i England. I Frankrike kom det aldrig till större användning, beroende inte minst på den franska statskassans magerhet.⁷⁰

De två edikt, som blev normgivande för apanagesystemet fram till dess avskaffande i och med revolutionen, utfärdades dels av Frans I 1540, dels av Karl IX 1565. De båda akterna är i stort sätt lika varandra. Frans I:s och Karl IX:s åsikt om vilka höghetsrättigheter som skall reserveras åt kronan är desamma, som finns hos Karl V, 1372. Avsikten med apanaget har Karl IX framställt på följande sätt, »Luy (åt sin broder) donner tout moyen & pouuoir d'entretenir plus honorablement sa maison, selon la dignité du sang dont il est.»⁷¹ I Sverige finns denna tanke uttryckt i Västerås arvförening, där det står i avsnittet rörande de av Gustav Vasas söner, som ej kan bli kungar, att dessa skall få »någre ortlandes her utaf riket, ther uthaf the theris fursteligit stånd och väsend upeholle och före skole».⁷²

⁶⁸ LOT & FAWTIER, s. 129.

⁶⁹ MAFFERT, s. 12.

⁷⁰ Ibid. s. 13.

⁷¹ Les Edicts et Ordonnances des Rois de France. Ed. Antoine Fontanon, II, 1611, s. 27.

⁷² Svenska Riksdagsakter I, s. 388.

Både Frans I och Karl IX räknar upp vilka inkomstkällor prinsarna skall erhålla. Till skillnad från tidigare donationsbrev inför Frans I en typ av kontroll över apanagens inkomster och utgifter. Vart tredje år skall en dubblett av räkenskaperna skickas till *Chambre de Comptes* i Paris.⁷³ Karl IX har i texten »à la charge que de trois en trois ans les comptes qui ainsi seront rendus en ladite chambre des comptes, seront enuoyez en notre chambre des comptes à Paris»,⁷⁴ Karl IX framhåller också, att kungens ämbetsmän i förläningsarna skall övervaka domstolsväsendet och skatteupptagningen.

Dessa »lettres patentes» rörande apanagen är som synes en blandning av donationsbrev och reglemente. Likheterna med Arboga artiklar är ytliga och kan likaväl förklaras med den allmänna tendensen att vilja återge kronan dess höghetsrättigheter, även om en del av dem hittills enbart varit av teoretisk natur. Med Arboga artiklar upprättade Erik XIV den förvaltningsstadga, som han ansåg saknades i testamentet och donationsbrev, något som redan tillämpats i Frankrike. Vad som tyder på att han kan ha känt till förhållandena närmare är, förutom den förklarande upplysningen till drottning Elisabeth, det kontrollsystem, som han i likhet med Frans I lät upprätta. I artiklarna fastslog Erik XIV, att förläningsarnas räkenskaper skulle granskas vart sjunde år och han införde en kontroll av de domslut, som avkunnats i hertigdömena.⁷⁵

6

Avsikten med denna uppsats har varit att försöka inordna Arboga artiklar bland de statsrättsliga teorier, som fanns tillgängliga vid denna tid. Jämförelsen mellan de jurister och statsvetare, som stödde den expanderande kungamakten, och den

⁷³ MAFFERT, s. 40.

⁷⁴ Les Edicts et Ordonnances, s. 28.

⁷⁵ Se ovan s. 81 artikel 35.

uppfattning om konungens statsrättsliga position, som Erik XIV ger prov på i detta dokument, visar att han tillgodogjort sig de senaste rönen inom 1500-talets statsvetenskapliga forskning. Emellertid är det inte fullt tillfredsställande att enbart med ledning av Arboga artiklar karakterisera Erik XIV som anhängare av den absolutistiska doktrinen. Till problemkomplexet hör svar på andra frågor rörande hans åsikt om kungamakten, såsom synen på lagstiftningsprocessen, på ständernas bestämmanderätt, om han erkänner andra lagliga inskränkningar av sin maktutövning än abalienationsförbudet, dvs. står konungen över eller under lagen? Dessutom lyckas ju Erik XIV i Arboga artiklar vända avsöndringsförbudet till en fördel för kronan. De 44 artiklarna utgör tillsammans en illustration av landslagens paragraf. Trots att hertigdömena var förlänade för evigt, så förblev de inom konungens och kronans myndighetsområde.

*Erik XIV et l'opinion des savants sur les « jura regalia »
au XVIe siècle*

En 1561, six mois après son accession au trône, le roi de Suède Erik XIV fit assembler les quatre états dans la ville d'Arboga pour y tenir sa première Diète. Le motif principal de la réunion était son désir de présenter aux états généraux et de leur faire ratifier un édit concernant les ducs, ses frères, et les relations entre eux et le roi.

Selon le droit de succession suédois, le feu roi Gustave Vasa avait laissé dans son testament le gouvernement du pays à son fils aîné, Erik, mais pour garantir les droits des autres fils, il leur avait attribué des duchés.

Cette nouveauté du système politique suédois contraignit Erik XIV à faire rédiger une lettre royale comportant des règles pour l'administration des duchés. Dans ce document, connu sous le nom des « Articles d'Arboga » le roi déclare nettement que certains postes de l'administration sont uniquement du ressort du roi, et alors que d'autres peuvent être transmis aux ducs.

Au point de vue de l'histoire des doctrines politiques l'édit donne lieu à deux problèmes : peut-on y découvrir l'opinion d'Erik XIV sur la question des prérogatives royales ? et a-t-il suivi une certaine théorie politique en composant ses différentes clauses ?

Une analyse des arguments et des allusions employées dans le document montre qu'il y a deux catégories d'articles. Certains statuts contiennent un renvoi au code civile, qui vient corroborer la règle. Autres ne se basent que sur la volonté du roi. Une analyse du deuxième groupe montre que les articles qui en font partie, traitent des sujets appartenant à la sphère des prérogatives royales, les « jura regalia »; suprême autorité de la juridiction, des affaires militaires, de la politique étrangère, du droit des serments de fidélité, la connaissance des crimes de lèse-majesté etc.

En Suède à cette époque-là on ne trouve pas de doctrine générale sur les droits du roi. Le fondement en est le code civil médiéval, mais les prétentions du roi sur l'administration du pays augmentèrent au fur et à mesure du développement de la société.

La doctrine contemporaine la plus élaborée fut établie en France. Les avocats de l'absolutisme présentèrent dans leurs livres des listes énumérant les prérogatives royales. Dans son livre « Regalium Franciae » Charles de Grassaille nous en donne une des listes les plus détaillées. Une comparaison entre cette liste et les prérogatives trouvées dans les « Articles d'Arboga » montre une grande ressemblance entre les deux. Cela n'est pas une indication d'influence directe de Grassaille sur Erik XIV, mais on peut constater, que les œuvres des grands juristes médiévaux, auxquelles Grassaille fait allusion se trouvent dans la bibliothèque d'Erik XIV.

Le but des « Articles d'Arboga » fut de régler le pouvoir entre le roi et les ducs, de fixer quelles prérogatives royales devraient accompagner les aliénations. Dans les status Erik XIV nous donne son opinion sur la question de l'autorité et du pouvoir des grands seigneurs, une question, qui a été beaucoup discutée au cours du XVIe siècle.

Les articles déterminent que certains droits dans les duchés n'appartiennent qu'au roi : l'administration militaire, la haute justice, les affaires étrangères, les amendes des crimes de lèse-majesté etc. D'autres sont transmis au ducs et ce sont en grande partie les droits fiscaux : impôts, douanes, amendes et autres revenus du duché. Le roi se réserve donc l'autorité sur ces droits royaux en instaurant des clauses de contrôle, à la fois sur les revenus et sur les arrêts du tribunal de première instance.

Cette division des prérogatives royales en deux catégories est conforme aux idées les plus récentes des juristes allemands et français. On fit une distinction entre « regalia maiora » et « regalia

minora ». Les « regalia maiora » dépendaient de l'autorité royale et furent, selon les avocats de l'absolutisme, inséparables de la couronne. On définissait les « regalia minora » comme les droits fiscaux, qui, selon les juristes accompagnaient habituellement les aliénations des domaines. Alors selon l'idée des défenseurs de l'autorité royale, n'appartenait aux grands seigneurs que le « dominium utile » sur les fiefs, et le « dominium directum », l'autorité sur tout, était réservée au roi. Les écrivains constitutionnels constatèrent donc dans leurs livres que les droits majeurs pouvaient être transmis ou bien plus que chaque droit était inclus dans le fief ou dans la charge aliéné.

La théorie fondamentale des « Articles d'Arboga » fut alors que le roi se conserva le « dominium directum » des duchés, pour n'en laisser que l'usufruit aux ducs, et que, en plus, il se réserva la surveillance de l'administration des sources économiques.

L'analyse montre que le roi fut bien au courant des idées les plus modernes du droit politique. Et on peut se demander s'il a aussi été influé par un système politique déjà appliqué. Dans un document, daté de quelques jours après la réunion à Arboga on trouve peut-être la réponse. C'est une lettre d'instruction pour l'ambassadeur d'Erik XIV auprès de la reine d'Angleterre, Elisabeth Ire. Le roi fut un de ses prétendants le plus tenace. L'ambassadeur, qu'il envoya cette fois eut entre autres la mission d'expliquer à la reine la situation politique intérieure de la Suède. Il devait dire qu'on pouvait bien comparer les duchés et la position des ducs avec le système français.

Le système auquel Erik XIV a pensé est le système des apanages, qui consistait, pour les rois de France, à donner à leurs jeunes frères des domaines comme moyen de subsistance. Dans les édits de François Ier (1546) et de Charles IX (1566) concernant les apanages, on trouve une tendance à restreindre le pouvoir des apanagistes. Une tendance qui donne à ces princes moins d'autorité que n'en ont les grands vassaux, mais qui maintient les mêmes obligations pour ces deux types de feudataires. François Ier stipule aussi une clause de contrôle des revenus de l'apanage, clause que l'on retrouve chez Erik XIV.

Comme François Ier et plus tard Charles IX, le roi de Suède souligne avec son édit la liaison intime entre les apanagistes et la couronne.